

СТАРОДАВНІ КАРТИ УКРАЇНИ В КОЛЕКЦІЇ ТОМАША НЄВОДНІЧАНСЬКОГО

У статті висвітлено історію формування зібрання старовинних карт відомого польського колекціонера Т. Нєводнїчанського. Описано найвідоміші карти України, що експонувалися на виставці «IMAGO UKRAINAE. СТАРОВИННІ КАРТИ УКРАЇНИ З КОЛЕКЦІЇ Т. НЄВОДНІЧАНСЬКОГО» на початку 2006 р. в Києві, Харкові, Львові. Розглянуто хронологію проведення виставок карт з колекції Т. Нєводнїчанського у різних країнах.

Зплином часу старовинні карти дедалі активніше виступають предметом наукових зацікавлень, до них виявляють інтерес колекціонери. Бажання багатьох дослідників, так само як і прагнення колекціонерів, мати копії стародавніх карт і атласів немало прислужилися популярності цих творів.

За багато століть з'явилося безліч приватних та державних колекцій карт. Велику кількість стародавніх карт втрачено, вони відомі нам лише з писемних джерел. Такі карти мали б зараз невимірну цінність. Деякі бібліотеки і колекції взагалі не зберігали застарілі карти й позбавлялися їх – ймовірно, знищували. Нєпоодинокими є випадки, коли зібрання картографічних творів з плином часу через різні обставини зникали або розпошувалися.

Томаш Нєводнїчанський – відомий польський колекціонер, який вже понад 30 років колекціонує картографічні твори, архівні документи, рукописи. Бере активну участь у конференціях і публікує статті з цієї теми. Також організовує і спонсорує дослідження, що спираються на його зібрання.

Вчений колекціонує архівні матеріали (давні пергаменти й паперові документи, рукописи, стародруки, рідкісні книги, лис-

твіки, листування діячів культури, політиків тощо) та картографічні твори (стародавні карти і плани, види міст, атласи).

Колекція стародавніх карт зберігається у Бітбурзі (Німеччина) у спеціально збудованому павільйоні зі сховищем і бібліотекою. Сховище розташоване у підземному поверсі, оснащено обладнанням, яке постійно підтримує необхідний мікроклімат. У бібліотеці зібрано численну літературу, насамперед з історії Польщі та картографії. Остання представлена практично всіма виданнями з історії не тільки польської, а й світової картографії, повним зібранням всіх випусків наукового журналу з історії картографії «Imago Mundi», численними виданнями картографічної літератури XIX–початку XX ст., різноманітними енциклопедіями, довідниками з картографії тощо. При сховищі створено реставраційну майстерню, де фахівці з реставрації паперу, пергаменту і шкіри реставрують карти, документи і книги.

Томаш Неводнічанський народився у Вільнюсі 1933 р., де пройшло його дитинство. У 1945 р. разом із родиною виїхав до Польщі. Закінчив ліцей ім. Новодворського у Кракові, пізніше вивчав фізику у Ягеллонському університеті, у 1955 р. отримав ступінь магістра із експериментальної фізики. У 1955–1957 рр. працював у Інституті ядерних досліджень ПАН у Варшаві, після чого – пройшовши стажування в Інституті фізики при Федеральній політехніці Цюріха, півтора року – знову працював у Інституті ядерних досліджень до 1963 р., захистив докторську дисертацію у галузі ядерної фізики. Загалом Т. Неводнічанський пропрацював 18 років в установах ядерних досліджень. У 1970 р. вчений емігрував із Польщі у Німеччину. З 1973 р. працював у промисловості, а саме у відомій пивоварні у Бітбурзі, де через рік зайняв посаду одного з керівників підприємства. Наприкінці 1998 р. вийшов на пенсію⁶.

Збирати карти Т. Неводнічанський почав 1969 р., купував їх у різних куточках світу. Головними джерелами були аукціони «Sotheby's» і «Christie's» у Лондоні і Нью-Йорку, фірма «Stargard» у Берліні, аукціонні будинки у Німеччині («Reiss & Sohn», «Hauswedell & Nolte», «Hartung & Hartung», «Zisska &

Kistner» та інші). Багато карт придбано у антикварних крамницях у Німеччині, Франції, Англії.

Картографічне зібрання Т.Неводнічанського спочатку обмежувалося виключно картами і планами міст стародавньої Польщі, Литви, Східної Пруссії, Сілезії, Помор'я і України. Це зібрання налічує близько трьох з половиною тисяч примірників. Більшість з цих карт були видані до 1815 р.

Пізніше географія колекціонування Т.Неводнічанського розширилася поза межі Речі Посполитої. Колекція карт на територію Німеччини вже налічує близько тисячі примірників, Люксембургу – близько 200. До колекції увійшли також карти з різних частин світу.

Крім карт, колекція налічує понад 100 атласів, у тому числі багато рідкісних (видання птоlemeївської «Географії» 1508, 1511, 1513, 1525, 1545 років, перше видання атласу Герарда де Йоде 1578 р., одинадцятитомне латинське видання атласу Блау 1662 р., атласи Меркатора, Ортелія, де Віта, Оттенсів, Янсона, Шенка, Гоманна, Зойтера, багато морських атласів). Нещодавно у збірці з'явився чудовий рукописний морський атлас, виготовлений ексклюзивно для Жана Баптиста Кольбера, що походить з його бібліотеки.

Експонати з колекції у Бітбурзі були неодноразово представлені на різних виставках, у т. ч. в Амстердамі, Мадриді, Барселоні, Левені, Мілані, Лондоні, Тревیری, Берліні, Бонні, Карлсруе, Кракові, Варшаві, Щеціні, Вроцлаві, Дармштадті, Вільнюсі, Гданську та інших містах.

Перша виставка відбулася у вересні 1981 р., коли понад 350 стародавніх карт Речі Посполитої експонувалися в Collegium Maius Ягеллонського університету з нагоди 350-річчя створення тут кафедри геодезії. Дещо меншою була експозиція, що виставлялася через три роки в бібліотеці Тревірського університету (ФРН). Спільно з відділом картографії Державної бібліотеки у Берліні Т. Неводнічанський показав кількадесят карт Німеччини зі своєї колекції на виставці «IMAGO GERMANIAE – карти Німеччини п'яти століть». Виставка діяла у Берліні, Бонні та Раппенбурзі. На виставці у замку поморських князів у Ще-

ціні 1998 р. експонувалися понад 300 давніх карт Помор'я і видів поморських міст, які згодом Т.Неводнічанський подарував Щецінському університетові. На виставці у Прюмі демонструвалися карти Люксембургу і області Айфель у Німеччині, а в Карлсруе – Бадену і верхів'я Рейну. В Польському інституті у Дармштадті виставлялися давні види й плани Гданська і стародруки, видані у цьому місті. Восени 2002 р. у Національному закладі ім. Оссолінських у Вроцлаві відбулася виставка «IMAGO SILESIAE», на якій демонструвалося близько 220 карт, що по закінченню виставки були подаровані цій інституції польської культури.

Окремі найвідоміші екземпляри картографічної збірки з Битбургу експонувалися в різних куточках Європи, зокрема у Rijksmuseum в Амстердамі, в Левенському університеті в Бельгії, на виставках у Мадриді, Барселоні, Люксембурзі, Лондоні. В кінці 2001 – на початку 2002 рр. 16 цінних атласів колекції та кілька карт експонувалися на виставці, організованій видавництвом De Agostini в Palazzo Reale у Мілані. Архівні документи виставлялися в Архіві давніх актів у Варшаві.

Понад 2200 карт і документів з колекції Т.Неводнічанського навесні 2002 р. експонувалися на виставці «IMAGO POLONIAE – давня Річ Посполита на стародавніх картах, документах і стародруках з колекції Томаша Неводнічанського» у Державній бібліотеці в Берліні. Наприкінці 2002 р. її демонстрували в Королівському замку у Варшаві, а в 2003 р. – у Національному музеї Кракова й у Національному закладі ім. Оссолінських у Вроцлаві. У першій половині 2004 р. виставку було перевезено до Крайового музею у Дармштадті.

Восени 2003 р. у берлінському Центрі Людвіга Ерхарда було продемонстровано добірку портоланів і морських карт.

Частина експонатів, пов'язаних з історією і картографуванням Великого Литовського князівства демонструвалася на виставці «IMAGO LITHUANIAE», яка 2003 р. проходила у Литовському національному музеї у Вільнюсі.

У жовтні 2004 – січні 2005 рр. в старовинній міській ратуші Гданська проходила виставка історичних документів, видів мі-

ста, портоланів і морських карт «DANTISCUM EMPORIUM TOTIUS EUROPAE CELEBERRIMUM – Гданськ і Балтика на картах, видах та документах з колекції Томаша Неводнічанського».

Власник колекції стародавніх карт доктор Томаш Неводнічанський проведення таких виставок у різних країнах Європи називає німецьким словом «Brückenbau», тобто «будівництво мостів» – у значенні спроби наднаціонального діалогу.

Значна кількість карт з колекції Т.Неводнічанського відображає територію України. Для ознайомлення широкої громадськості із унікальним зібранням старовинних карт на початку 2006 р. в Україні, у містах Києві, Харкові та Львові, було проведено виставку «IMAGO UKRAINAE. СТАРОВИННІ КАРТИ УКРАЇНИ З КОЛЕКЦІЇ Т. НЕВОДНІЧАНСЬКОГО», на якій будуть експонуватися 650 карт із зображенням території України – від перших друкованих птоlemeївських кінця XV ст. до карт XIX ст.

Президент України В.Ющенко підтримав ініціативу Українського географічного товариства і власника колекції й видав розпорядження від 1 червня 2005 р. «Про проведення виставки старовинних карт «IMAGO UKRAINAE», що свідчить про високу історико-культурну значимість цієї виставки.

Картографування території України з найдавніших часів невіддільне від історії розвитку людства загалом і від розвитку способів картографічного відображення географічного простору з його багатогранністю зокрема. Картографування українських земель відбувалося на фоні політичних змін у державах відповідно поступальному розвитку методів і способів створення карт й розвитку друкарської справи.

Винахід картографування і друку, поява і поширення з другої половини XV ст. в європейській картографії птоlemeївських карт визначили й картографування українських земель. Територію України в той час відображають у численних, постійно вдосконалюваних виданнях «Географії» Птолемея на картах Європи та її частин. Укладалися карти на територію України чужоземними картографами.

З середини XVII ст. створення карт ґрунтувалося на проведенні високоточних астрономічних вимірювань координат та інструментальних топографічних зйомок місцевості.

Вершиною картографування українських земель стали карти французького військового інженера Г.Л. де Боплана, які створені на основі інструментальних знімачь. Саме завдяки картографічним творам Г.Л. де Боплана та їх численним переробкам в Європі утвердилася назва «Україна».

Історично українські землі були розподілені між сусідніми державами, вони входили до складу Польського Королівства, Великого князівства Литовського, а згодом, після Люблінської унії (1569 р.), – до складу Речі Посполитої; після поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.) більша частина Правобережжя відійшла до складу Росії; західноукраїнські землі входили до складу Австрії. Тому територія сучасної України та її частин відображена на численних картах тогочасних державних утворень.

У колекції стародавніх карт Т.Неводнічанського містяться карти території України всіх вище зазначених історичних періодів. Українські землі представлені на декількох картах з видань «Географії» Птолемея, на численних картах італійських, амстердамських, паризьких та інших видавців XVI–XIX ст.

Найдавнішими картами території України в колекції Т.Неводнічанського є дві карти Європейської Сарматії з видань відомої праці Клавдія Птолемея «Географія», – ульмське видання 1482 р., здійснене Лінгартом Голле, та венеційське видання 1511 р., підготовлене португальським монахом Бернардом Сильваном.

Уперше «Географія» К. Птолемея без карт з'явилася друком 1475 р. у Віченці. Друге видання з 26-а античними картами вийшло у світ 1477 р. у Болоньї, в якому на Десятій карті Європейської Сарматії, як було встановлено одним із авторів статті², вперше були відображені українські землі. Довгий час в українській науковій літературі побутувала помилкова думка, що першою надрукованою картою на територію України була Восьма карта Європи (Європейської Сарматії) в ульмському виданні

1482 р., яка представлена в колекції вченого. Це було п'яте видання «Географії» і яке вперше видано поза межами Італії – в Ульмі. Видання крім тексту містило 32 дереворитні карти, які відредагував Ніколя Герман.

Бернард Сильван 1511 р. видав у Венеції «Географію» К.Птолемея з 28-ма дереворитними картами, у тому числі карту світу у формі серця. Усі 27 античних карт Б.Сильван осучаснив і актуалізував їх картографічний зміст, додавши сучасні назви. Особливістю цього видання є те, що вперше карти були віддруковані у дві фарби (чорна, червона), до того ж двосторонньо. Українські землі відображені на Восьмій карті Європи.

Картографічне уявлення про правобережні українські землі у XVI ст. демонструє карта Польщі видатного польського картографа Вацлава Гродецького 1562 р. Її у зменшеному вигляді опублікував А.Ортелій у всіх 16 виданнях атласу світу «Theatrum Orbis Terrarum», починаючи від першого з латинським текстом у 1570 р. до останнього у 1592 р. Колекціонер має три варіанти цієї карти, на кожному з яких Абрагам Ортелій здійснив виправлення і доповнення. У 1595 р. карту Польщі В.Гродецького в атласах А.Ортелія було замінено картою іншого польського картографа Андрія Пограбки. Колекція Т.Неводнічанського містить перший варіант цієї рідкісної карти, що вийшов у Венеції 1570 р. як окрема публікація.

На картографування українських земель у XVII ст., більша частина яких входила до складу польсько-литовської держави Речі Посполитої, істотно вплинуло створення чотириаркушевої карти Великого Литовського князівства, яка була підготовлена до друку заходом литовського князя, мецената Миколая-Кшиштофа Радзивілла 1613 р. Основним укладачем карти був польський картограф Томаш Маковський. Карта охоплює значну територію України. Додатково окремою картою-врізкою у більшому масштабі зображений Дніпро; пізніше ця карта-врізка видавалася як окрема карта.

Створення карти Великого Литовського князівства стало великим досягненням картографії XVII ст., відомим є її перевидання 1631 р., що входило до атласу В.Блау «Appendix Theatri».

Саме цей примірник карти придбав для своєї колекції Т.Неводнічанський. За дослідженнями сучасного польського вченого С.Александровича допускається можливість першого видання Радзивіллової карти у 1603 р.

Видання карт України, створених на основі інструментальних зйомок, започаткував французький військовий інженер, архітектор і картограф Ґ.Л. де Боплан. У колекції представлено третій варіант Генеральної карти України 1648 р., вигравіюваний голландським гравером Вільгельмом Гондієм, а також другий варіант карти України з книги «Опис України» 1660 р. Ґ.Боплан зробив найбільший внесок у розвиток картографування території України XVII ст. Його карти довгий час були найавторитетнішими в Європі щодо відображення території України.

Упродовж XVII ст. і в першій половині XVIII ст. на основі праць Ґ.Л. де Боплана видано низку карт. Багато цих карт наявні в колекції Т.Неводнічанського. Серед них – карти українських воєводств (Волинського, Київського, Брацлавського, Подільського) видатного французького картографа Ніколя Сансона I 1665 р. (перший варіант), карти Дніпра голландського картографа і видавця Йоана Блау 1662 р. та його чотири одноаркушеві карти Брацлавського (другий варіант), Подільського (другий варіант). Київського (другий варіант) воєводств та Покуття (третій варіант) (бл. 1670 р.), карти таких німецьких видавців як Йоганн Баптист Гоманн (чотири варіанти), Йоганн Хрістоф Вайгель, Матеус Зойтер (три варіанти), Тобіас Конрад Лоттер, голландського видавця і картографа Ян Янсона та його спадкоємців (чотири варіанти) та ін.

Для відображення українських земель другої половини XVIII ст. непересічне значення мало видання стінної карти Польщі італійським картографом і астрономом Джованні Антоніо Ріцці-Дзанноні 1772 р., що складалася із 24 аркушів. Територія України розміщена на 10 аркушах і займає майже третину відображених на карті земель. Хоча карта була створена не на основі детальних зйомок місцевості, її активно використовували для військових цілей і укладання оглядових карт. Найча-

стіше карта Дж.А.Ріцці-Дзанноні зустрічається в атласах, яких до сьогоднішнього дня збереглося відносно багато. Окрасою колекції Т.Неводнічанського є рідкісний розфарбований варіант стінної карти, який просто милує око. Про багатство передачі кольорової гами картографічного зображення свідчить той факт, що при відображенні лісів, чагарникової рослинності, луків, боліт тощо використано чотири відтінки зеленої фарби.

Колекція Т.Неводнічанського містить численні карти території України таких відомих картографів, як Себастьян Мюнстер, Якоб Сандрарт, Даніель Цвікер, П'єр Дюваль, Ніколя де Фер, Петер Шенк I, Гійом Сансон і Алексіс Юбер Жейо, Йоахим Оттенс, Тобіас Майєр, Франц Антон Шрембль, Герард де Йоде та інших.

Авторами карт Галичини та Буковини, видів та планів Львова, Кам'янець-Подільського та інших міст, коли ця територія України входила до складу Австрійської імперії (з 1867 р. – Австро-Угорщина), є географ Г.Р. фон Шмідбург, віденський картограф Р.А.Шульц, німецький видавець Георг Браун, польський гравєр Тадеуш Кратохвіль та інші.

Перші зображення міст являли собою так звані види з пташиного польоту. Пізніше гравіювали панорамні види чи перспективні рисунки міст. Перші плани міст характеризуються переважно окомірним принципом побудови.

Першим відомим зображенням виду Львова початку XVII ст. є рисунок італійського військового інженера Ауреліо Пассаротті, що перебував на службі в польського короля Сигізмунда III. Відбиток з гравюри цього рисунку з видом Львова, вміщений у шостому томі атласу міст німецьких видавців географа Георга Брауна та гравєра Франса Гюгенберга «*Civitates Orbis Terrarum*», видрукуваному 1617 р. у Кельні, з колекції Т.Неводнічанського теж було показано на виставці в Україні. Понад півтора століття, поки не з'явився вид Львова Франца Пернойєра, ця гравюра слугувала зразком для численних переробок гравюр з видом Львова.

Територію Криму, півдня України, Чорного моря та причорноморських країн відображають карти голландського картогра-

фа Віллема Янсона Блау, картографічного видавництва «Спад-коємці Сансона», голландських видавців братів Райнера I і Жошуа Оттенсів, Йоханнеса Ковенса і Корнеля Портъє (голландські видавці, які у 1721 р. заснували видавничу майстерню *Covens & Mortier*) та ін., карти театру воєнних дій між Туреччиною, Росією та Польщею братів Фаціусів, Тобіаса Конрада Лоттера, німецького військового інженера і гравера Йоганна Хрістофа Берндта, англійського видавця Ендрю Дьюрі; карти Чорного моря італійського картографа Франсуа Сантіні, голландського видавця Яна Янсона, карти причорноморських країн Йоганна Баптиста Гоманна, Матеуса Зойтера, німецького гравера і видавця Готтфріда Якоба Гаупта, голландського видавця та книгаря Яна Баренда Елве та інших видавців.

Українські землі зображені також на картах Росії, виданих у XVI–XVIII ст. одним з провідних французьких картографів Гі-йомом Делілем, австрійським державним діячем, послом у Москві Сигізмундом фон Герберштайном, знаними голландськими картографами Герардом Меркатором, Ісааком Массою, Віллемом Янсоном Блау, Ніколасом Вішером II, Петером Шенком II, німецьким гравером і видавцем Матеусом Меріаном та ін.

Т.Неводнічанський разом з іншими науковцями за власною концепцією вже понад двадцять років готує до видання повний каталог друкованих карт території Польщі, який міститиме не лише описи і зображення карт, але також їхній географічний, історичний та бібліографічний аналіз. На підставі аналізу карт, зокрема виявлення на них змін, доповнень, помилок, у каталозі робиться спроба охарактеризувати досі не знайдені карти, існування яких можна припустити на основі реконструйованого проходження інформації (кілька таких гіпотетичних примірників вже вдалося знайти).

До виставки в Україні Державне науково-виробниче підприємство «Картографія» готує фундаментальний каталог з детальним описом трьома мовами всіх експонованих карт. У каталозі карти класифіковані за послідовністю видання їхніх варіантів. Проведено ґрунтовну роботу з транскрибування прізвищ іноземних картографів та видавців. Каталог містить розділ з опи-

сом біографій середньовічних картографів, видавців, граверів та історію тогочасних картографічних видавництв. Цей розділ є своєрідною міні-енциклопедією біографій авторів стародавніх карт. Також у виданні буде вміщено повний іменний покажчик всіх персоналій, які згадуються в описах карт.

До багатьох із проведених виставок матеріалів з колекції Т.Неводнічанського у різних країнах були видані подібні каталоги з детальними науковими описами експонованих карт³⁻⁵.

ДНВП «Картографія» підготувало до виставки також комплектне видання «СТАРОВИННІ КАРТИ УКРАЇНИ З КОЛЕКЦІЇ Т.НЄВОДНІЧАНСЬКОГО», яке містить 23 різнопланові карти території України. Факсиміле карт буде видруковано на якісному папері, який своєю текстурою повинен скласти у читача враження стародавньої карти. При виданні будуть збережені справжні розміри карт. Частина накладу факсимільних карт разом з брошурою, що містить опис карт українською та англійською мовами, планується у сфальцьованому вигляді помістити у папки, а іншу частину залишити в аркушах для поштучного розповсюдження. Видання збірки стародавніх карт продовжує серію «Пам'ятки картографії України» – вона стане третім виданням відродженої серії, започаткованої В. Кордтом ще у 1899 р.

Організація виставки «IMAGO UKRAINAE...» значною мірою повинна привернути інтерес суспільства до зберігання картографічних фондів в Україні, стану і проблем їх вивчення та дослідження, а також зніціювати проведення у найближчі роки у найбільших містах України виставок старовинних карт з колекцій вітчизняних музейних, наукових, бібліотечних та архівних установ.

1. Сосса Р.І. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. – К.: Наук. думка, 2000. – 248 с., 36 іл.

2. Сосса Р.І. Картографування території України: історія, перспективи, наукові основи. – К.: Наук. думка, 2005. – С. 18–19.

3. DANTISCUM EMPORIUM TOTIUS EUROPAE CELEBERRIMUM.

Gdańsk i Bałtyk na mapach, widokach oraz dokumentach ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego (Bitburg, Niemcy) / Autorzy katalogu: K. Kozica, J. Pezda. – Gdańsk, 2004. – 490 s.

4. Imago Lithuaniae / Autorzy katalogu: K. Kozica, J. Pezda. – Vilnius, 2002. – 224 s.

5. Imago Poloniae. Dawna Rzeczpospolita na mapach, dokumentach i starodrukach w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego / Autorzy katalogu: K. Kozica, J. Pezda. – Warszawa, 2002. – T. II. – 324 s.

6. Zum 70. Geburtstag von Dr. hc. Thomas Niewodniczanski. – Bitburg, 2003. – 78 S.

Olena Buryak, Rostyslav Sossa

**THE ANCIENT MAPS OF UKRAINE
FROM THE COLLECTION
OF TOMASH NIEWODNICHANSKI**

The article deals with the history of Tomash Niewodnichanski's ancient maps of Ukraine collection formation. The best-known maps of Ukraine, which was put on display at IMAGO UKRAINAE. THE ANCIENT MAPS OF UKRAINE FROM THE COLLECTION OF TOMASH NIEWODNICHANSKI exhibition that took place at the beginning of the 2006 in Kyiv, Kharkiv, L'viv are the subject of consideration of the given article. The chronology of conducting of maps exhibitions from the collection of Tomash Niewodnichanski that have taken place in different countries is also reviewed in the article.

